

УДК 340.15:343.98(477)»08/17»

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.3>

ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ВИНИКНЕННЯ НАУКИ КРИМІНАЛІСТИКИ В УКРАЇНІ У ІХ – XVIII СТОЛІТТЯХ

Головко Б.Г.,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8815-5722>
e-mail: bggolovko@ukr.net*

Головко Б.Б.,
*старший судовий експерт
Черкаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
МВС України
e-mail: borislav_golovko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-2201-2616>*

Головко Б.Г., Головко Б.Б. Формування передумов виникнення науки криміналістики в Україні у ІХ–XVIII століттях.

В статті досліджено особливості виникнення передумов криміналістичних досліджень, які з часом, у XIX столітті, оформились у науку криміналістику. Для розв'язання поставлених задач авторами було використано кілька методів, як загальнонаукових, так і спеціальних. Серед них: формально-юридичний, порівняльно-правовий, історико-правовий, системний, діалектичний, історичний, герменевтичний тощо. Автори визначили основні, на їх погляд, етапи розвитку криміналістики в Україні, починаючи від утворення Давньоруської держави. Досліджено перші кроки зародження і застосування криміналістичних методів під час розслідування правопорушень, що були закріплені у найвідоміших пам'ятках права – «Законах царя Хаммурапі», «Законах XII таблиць», Візантійських правових збірках, «Руській правді», «Литовських статутах», «Правах, за якими судиться малоросійський народ».

У статті доведено, що становлення окремих елементів криміналістичних досліджень на українських землях часів Середньовіччя і перших століть Нової історії спиралося на світовий досвід у цій царині, а також на уявлення про справедливість, потребу в відновленні законності і правопорядку. Наголошено, що формування уявлень про методи криміналістичних досліджень, що з'являлися в Україні, пов'язані з генезою системи українського права і перетворились, з часом, на один з його інститутів. Автори припускають, що, на відміну від застосування покарання, яке мало класовий характер, організація криміналістичних досліджень, встановлювало істину і тому не залежало від класової належності учасників правовідносин. Обґрунтовано думку про те, що як у стародавні часи, так і на початку Середньовіччя, криміналістичні методи тісно перепліталися з елементами слідчого процесу, в межах якого вони, власне, застосовувалися. Встановлено, що калічницькі форми покарання, які застосовувалися за рішенням суду, також мали на меті «підкреслити» особу злочинця, виокремити його для полегшення розшуку у випадку повторних правопорушень. Автори дійшли висновку, що правова регламентація криміналістичних методів дослідження стала запорукою їхнього опрацювання, розповсюдження і перетворення, з часом, у самостійну науку.

Ключові слова: криміналістика, джерело права, таврування, обшук, доказ, слід, слідчі дії.

Golovko B., Golovko B. Formation of the preconditions for the emergence of criminalistics as a science in Ukraine (9th–18th centuries).

The article examines the peculiarities of the emergence and formation of methods of forensic investigation, which over time, in the 19th century, took shape in the science of forensics. To solve the

problems, the authors used several methods, both general scientific and special. Among them: formal-legal, comparative-legal, historical-legal, dialectical, historical, systemic, hermeneutic, etc. The authors identified the main, in their opinion, stages of the development of criminology in Ukraine, starting with the formation of the Old Russian state. The first steps of the creation and implementation of forensic methods during the investigation of crimes, which were enshrined in the most famous monuments of law – «Laws of King Hammurabi», «Laws of the XII Tables», Byzantine legal collections, «Ruska Pravda», «Lithuanian Statutes», «The rights by which the Little Russian people are judged.» The article proves that the formation of individual manifestations of forensic research in Ukrainian lands during the Middle Ages and the first centuries of modern history was based on world experience in this area, as well as on the idea of justice, the need to restore law and order. It is emphasized that the formation of ideas about the methods of forensic research that appeared in Ukraine is connected with the genesis of the Ukrainian legal system and turned, over time, into one of its institutions. The authors suggest that, in contrast to the application of punishment, which had a class character, the organization of forensic investigations established the truth and therefore did not depend on the class affiliation of the participants in legal relations. The opinion that both in ancient times and at the beginning of the Middle Ages, forensic methods were closely intertwined with the elements of the investigative process, within which they were actually applied, is substantiated. It was established that the crippling forms of punishment, which were applied by court decision, were also intended to «emphasize» the identity of the criminal, to single him out in order to facilitate the search in case of repeated offenses. The authors concluded that the legal regulation of forensic research methods became a guarantee of their development, distribution and transformation, over time, into an independent science

Key words: forensics, source of law, branding, search, evidence, trace, investigative actions.

Постановка проблеми. Актуальність історичного і історико-правового дослідження проблем виникнення криміналістики пояснюється важливістю предмета цієї науки, її місцем серед інших спеціальних юридичних наук і навчальних юридичних дисциплін. Місце криміналістики, як системи знань і методів про розслідування правопорушень, стає ще більш вагомим в умовах неоголошеної війни, яку проводить зараз російська федерація проти України.

Стан опрацювання проблеми. Історія становлення і розвитку криміналістики у світі й на території сучасної України є предметом наукового інтересу науковців. Так, В. Юсупов, досліджуючи становлення доктрини криміналістики, акцентує увагу на спробах застосування криміналістичних знань у Київській Русі, але наступні часи існування держави і відповідні зміни у розвитку криміналістичних знань на українських землях залишились поза увагою [1]. І.П. Осипенко та М.С. Ющенко зосередились на вивченні проявів і застосуванні криміналістичних знань у Стародавньому Світі – Єгипті, Вавилоні, Римі. Походження криміналістики на території сучасної України обмежено лише періодом Київської Русі [2]. І.І. Когутич надав стислий нарис розвитку криміналістики в Україні і виокремив лише період XIX ст., справедливо акцентував увагу на тому, що з другої половини цього століття сукупність знань, уявлень, методик надали можливість створити науку криміналістику [3]. О.В. Батюк своє дослідження присвятив історії розвитку криміналістичної тактики, дуже слушно поєднавши її з розвитком криміналістичної науки в цілому. Заслугує на увагу його спроба проаналізувати стан криміналістичних методів розслідування злочинів у ранньофеодальних державах Західної Європи. Але, на наш погляд, генеза криміналістики на українських землях розкрита недостатньо [4]. Я. Іваницький зосередився на вивченні динаміки поглядів учених на предмет криміналістики, при цьому, головний акцент зроблений на новітньому етапі існування науки [5]. Отже, певним недоліком згаданих досліджень є недостатня увага до проблем становлення криміналістики на території України на початкових етапах створення держави та її існування у складі іноземних держав.

Метою статті є спроба визначити основні етапи накопичення і реалізації знань і умінь, що з часом призвели до створення науки криміналістики. Хронологічні рамки статті охоплюють часи від виникнення держави Київська Русь до моменту, коли криміналістика стає наукою.

Виклад основного матеріалу. В наш час криміналістика є наукою, яка популяризується через літературу, кіно, просвітницькі передачі тощо, тому і уявлення про неї має значна частина населення. Щодо спроб наукового визначення предмета цієї науки, то логічно звернутися до визначеного фахівця у цій галузі Р.С. Белкіна, який зазначав, що криміналістика – це наука про закономірності механізму злочину, виникнення інформації про злочин і його учасників, закономірності

збирання, дослідження, оцінки і використання доказів та засновані на пізнанні цих закономірностей спеціальні методи і засоби судового дослідження і запобігання злочинам [6, с. 22]. Вважаємо, що вивчення такого складного предмету стане більш комплексним, якщо дослідники уявлятимуть основні етапи створення і розвитку криміналістики.

На думку фахівців, перетворення криміналістики на науку відбулося у другій половині XIX століття і пов'язане з діяльністю професорів Франца фон Ліста і Ганса Гроса [7, с. 208]. Очевидно, що, як і будь-яка галузь знань, криміналістика пройшла у своєму розвитку кілька етапів. На наш погляд, можна виокремити наступні:

- виникнення перших спроб застосування криміналістичних засобів при розкритті злочинів, встановлення особи правопорушника, виправдання невинуватої особи за часів Стародавнього Світу;

- розвиток криміналістичних знань і навичок на території України часів Київської держави (IX–XII ст.ст.).

- подальша розробка криміналістичних методик у часи перебування українських земель в складі іноземних держав (XIV–XIX ст.ст.).

- існування і розвиток науки криміналістики на етапі Новітньої історії (XX–XXI ст.ст.).

Перші згадки про криміналістику у Стародавні часи.

Ще з біблійних часів, коли Каїн вбив свого брата Авеля, виникла потреба у такому різновиді діяльності, як розслідування злочинів. Довгий час в країні юдеїв панувало беззаконня, страждання від злочинців, доки у XIII–XI ст.ст. до н.е. не настало правління суддів, які, при розгляді правопорушення запрошували свідків, призначали випробування з метою встановлення істини [8].

В законах вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.) містилася вимога доводити звинувачення людини у вбивстві, чаклунстві, правдивості показань у суді. До речі, у випадку неможливості доведення, позивача слід було вбити [9, с. 66]. Вперше ми зустрічаємо необхідність своєрідного «експертного» доведення господарської недбалості під час обробки землі – якщо людина орендувала землю і була викрита в тому, що не виконувала необхідних робіт, земля конфіскувалась і поверталась власнику [9, с. 67]. Також, як спосіб доказування дійсності права власності на спадок, передбачалося використання документів, оформлених належним чином. Окремі види покарання використовувалися і з метою ідентифікації злочинця. Так, ст. 195 вимагала відрізати пальці синові, якщо він ударить батька, а ст. 205 передбачала відрізати вухо рабу, якщо він вдарить по щоці когось із людей.

Закони індійського царя Ману у II столітті до н. е. у статтях 44 та 45 розділу VIII встановлювали: «Як мисливець висліджує лігво (пораненого) оленя за краплями крові, так само король дізнається, на чієму боці лежить правда, шляхом висновків (із фактів)... Під час судового розгляду, він (король) повинен приділяти певну увагу істині, об'єкту (суперечки) (та) собі, деталям, свідкам, місцю, часу та зовнішнім ознакам» [9, с. 71]. Також Закони Ману передбачували необхідність ордалій – суду Божого – у випадках, якщо раціональна доказова база виявиться недостатньою. Ордалії застосовувались у традиційних формах для цього виду випробування – вода і вогонь. Закони Ману у статтях 279 і 280 глави VIII встановлювали: «Той член, яким людина нижча за походженням вдарить вищу – саме він в нього має бути відрізаний... Піднявши руку чи палку, він заслуговує на відрізання руки; лягнувши у гніві ногою, він заслуговує на відрізання ноги, кастрацію... У того, хто плюнув із нахабства [на вищих] треба наказати вирізати обидві губи» [9, с. 71].

Перша кодифікація римського права «Закони XII таблиць», що була проведена у V ст. до н. е., також містить деякі дані про тогочасне ставлення до криміналістики. Процедура манципації, яка містила низку ритуальних дій і засвідчувала законність набуття речі, проводилась у суворій відповідності до закону, а її порушення, встановлене фахівцями, перетворювало угоду на нікчемну. Регулювання сервітутів, тобто обмежене право користуватися чужою річчю, також реалізовувалось через низку формальних дій – обрізка дерев у формі кола, на певній висоті, право збирати жолуді, що падали с сусідньої ділянки, право прогону худоби, відведення води з іншої ділянки землі тощо [9, с. 140]. Можна припустити, що підставою припинення сервітуту, був висновок фахівця–експерта, який доводив порушення встановлених формальних вимог, і з цим висновком потерпіла сторона зверталась до суду. Проведення слідчих дій, яке регламентувалось кодексом, передбачало, щоб особа, яка проводить обшук, не мала на собі ніякого одягу окрім пов'язки на стегнах, а в руці повинна тримати чашу [9, с. 141]. Скоріш за все, так досягалась неупередженість слідчих дій, тобто тодішній слідчий не міг зловживати – вільною рукою підкинути предмети, що скомпрометували особу, яку обшукували.

Формування знань про криміналістику у Київській державі та українських землях у складі іноземних держав.

Розшук злочинців і залучення до нього криміналістичної техніки мають глибокі історичні передумови і в Україні. За русько-візантійськими договорами X ст. передбачалась диференційоване покарання за завдання тілесних пошкоджень. Так, договори 911 р. і 944 р. передбачали, що за удар мечем або іншим предметом порушник мав заплатити «5 літрів срібла за законом руським» [10, с. 224]. Звертаємо увагу на те, що документ встановлює необхідність встановити знаряддя правопорушення, а потім, в залежності від предмету злочину, визначає покарання. Руська правда – видатна пам'ятка українського права XI–XII ст.ст. встановлювала відповідальність за зловмисне неповернення боргу. Закон, визначаючи покарання за такий злочин, вимагав встановити – кредит був отриманий обманним шляхом, або правомірно, боржник не міг сплатити борг, використовуючи обман або підробку [11, с. 249]. Зрозуміло, що для встановлення таких обставин залучались криміналістичні методи. При регламентації норм кримінального права Руська правда дуже багато уваги приділяє засобам вчинення злочину. Для того, щоб встановити караність діяння, необхідно було з'ясувати кілька обставин: удар неоголеним мечем або рукояттю, рана завдавалася батоном, жердиною, долонею, чашею, рогом, мечем плазом [11, с. 23]. Примітно, що за удар мечем штраф був найменшим, хоч, скоріше за все, рана була найтяжчою. Також значну увагу Руська правда приділяла встановленню обставин вчинення злочину: злочин вдень, або вночі, з зачиненого або відчиненого приміщення, побої до крові, до синців або тільки сварка, з умислом, з необережності, закінчений злочин і замах на злочин, обставини пом'якшуючі і обтяжуючі [11, с. 267]. Просторова редакція Руської правди ретельно регламентує порядок судочинства. Зазвичай судовому слідству передував попередній огляд місця злочину, так, у кримінальних справах – огляд трупів убитих осіб або огляд ран та каліцтв [11, с. 369]. Закон встановлював три етапи досудового слідства – заклич, «звід» і «гоніння сліду». Під час «гоніння сліду», тобто пошуку злочинця і встановлення доказів його вини, застосовувалися майбутні криміналістичні методики – слід злочинця необхідно було відшукати і зафіксувати, а з часом передати до суду у якості доказу. В Руській правді також мають місце норми, які відносяться до процесу розслідування злочинів того часу, наприклад, невизначеність результатів судового процесу можна було подолати за допомогою ордалій, тобто випробування водою та залізом.

Наступний етап у формуванні української державності і права, в тому числі усвідомлення цінності криміналістики, пов'язаний з інкорпорацією українських земель до складу іноземних держав у XIV–XVIII ст.ст. Провідною пам'яткою права цього періоду стали Литовські статuti. Перший Литовський статут 1529 р. починається зі твердження, що господар не буде карати нікого зі своїх підданих інакше як за доведеним звинуваченням, яке буде оформлене відповідним судовим рішенням [12, с. 208]. Зрозуміло, що пошук доказів вини покладався на слідчих і криміналістів. Смертна кара призначалася злочинцям, які підробляли державні папери або гроші, і такий злочин повинен бути викритим і дослідженим завдяки криміналістичному дослідженню [12, с. 209]. Своєрідна медична експертиза призначалась для тих, хто, посилаючись на стан свого здоров'я, відмовлявся нести військову службу. У такому разі, остаточне рішення, спираючись на результати дослідження, виносили хорунжий і гетьман [12, с. 219]. Піддані, яких викривали у спробі ухилитися від служби за станом здоров'я, притягувалися до кримінальної відповідальності, а також у них конфіскувалися землі, якими вони могли користуватися на умовних засадах. Закон, перш за все, захищав права привілейованого населення, тому у випадку звинувачення посадовця у марнотратстві, призначалося дослідження дотримання фінансової дисципліни таким службовцем, і за її результатами князь робив висновок [12, с. 208]. Також закон передбачав можливість доведення свого шляхетства через призначення документознавчої експертизи і надання її висновків на розсуд суду [12, с. 225]. Найбільш насиченим щодо залучення експертів став сьомий розділ Першого Литовського статуту що містив норми кримінального права. Закон передбачав ретельне вивчення обставин вчинення злочину, проявів умислу або необережності, надмірної жорстокості, необхідної оборони, дослідження речових доказів. Так, у випадку розслідування злодійського нападу на будинок, до уваги бралися показання свідків, вивчення слідів насильства, поранень і трупів [12, с. 253]. Доводити факт убивства за умов необхідної оборони необхідно було спираючись на показання свідків і висновки експертів тому, що іншого шляху захистити себе, свою родину, своє майно не існувало. Жінкам, які хотіли довести факт зґвалтування, окрім показань свідків, слід було надати до огляду сліди насильства, які, після певного вивчення, також ставали доказом

злочину проти них [12, с. 254]. Закон містить і певні залишки звичаєвих норм – у випадку, коли обставини справи встановити неможливо, а сторони наполягають визнати винуватця, суддя міг призначити жереб, і за його результатами розв'язати конфлікт [12, с. 258]. Ця обставина, за суттю, дуже схожа на ордалії, які призначалися у попередні часи. Згадувана документознавча експертиза призначалась Статутом у випадку необхідності довести свої права на володіння землею за давністю років. Суддя враховував показання свідків, а також визнавав необхідність ретельного вивчення документів, які доводили або спростовували правоту позивача чи відповідача. Взагалі Перший Литовський статут значну увагу приділяв документам як свідченням певних дій, прав тощо і призначав їхню експертну оцінку у пошуках істини. Розділ X призначав вивчення оригінальності, правил укладання, наявності підписів і печаток боргових договорів і заставних документів. Після одержання кваліфікованого висновку про їхню дійсність, суд також вимагав принесення присяги позивачем. [12, с. 278-279]. Примітно, що закон заперечував продаж вільних людей, навіть, якщо це було оформлено відповідними документами, які, за експертними оцінками, визнавались оригінальними. Значна увага криміналістичним діям приділяється у розділі XIII, що регламентує проведення слідчих дій. Так, артикул 2 зобов'язує проводити обшук будинку, якщо позивач або слідчі підозрюють, що в ньому переховуються вкрадені речі. Ба більше, за перешкоджання проведенню обшуку закон встановлює підвищену відповідальність. В той же час, закон вимагає від фахівців – експертів максимальної об'єктивності – артикул 11 встановлює правило, за яким, якщо доказ знайдений у чиємусь дворі, за парканом або на гумні, то така річ не вважається доказом крадіжки. Дуже показово, що Перший Литовський статут запозичив багато криміналістичних методик з Руської Правди. Так, артикул 25 встановлює процедуру проведення розшуку неналежного набувача, що дуже нагадує «звід» Давньоруського права. Обшук будинку не дозволявся позивачеві, а лише сторонній людині, яка була незацікавленою в результаті слідчих дій. Другий Литовський Статут 1566 р. у розділі I, артикулі 13 встановлював кримінальну відповідальність за протиправне виготовлення монет з дорогоцінних металів без дозволу Великого князя. Так, якщо експертиза встановлювала, що хтось фальшував, порушуючи волю князя, князівські монети і продавав їх, використовував без дозволу золото і срібло, або золотарі фальшували монети, змішуючи з золотом і сріблом мідь, цинк, олово, і це було достеменно підтверджено, то такій людині призначалась смертна кара у формі спалення [13, с. 99].

Наступна сторінка становлення криміналістики на українських землях пов'язана з XVII ст., коли частина територій перебувала у складі московської держави. На цих територіях дуже широко застосовувались калічення та катування, що мало на меті не лише покарати злочинця, а й виокремити його з числа інших осіб. Дуже ретельно процедура призначення і застосування членушкоджуючих покарань визначена Соборним Уложением 1649 р. Відрізання вух робили з метою затаврувати злочинця, накласти на нього відмітку. Таке покарання застосовувалось доволі часто. Відсікали вуха шахраям, крадіям, тим, хто грає у карти і, програвшись, краде, убиває людей, грабує, тобто така кара переважно призначалась крадіям та розбійникам. Наступним різновидом тілесного покарання було відсікання носа і ніздрів. Серед інших членушкоджуючих покарань практикувалося відсікання язика [14, с. 156].

Значну увагу криміналістичним дослідженням приділив «Військовий артикул» 1715 р. Так, артикул 154 містив ретельну інструкцію щодо проведення судово-медичного дослідження лікарями для встановлення причин смерті. Необхідно було провести розтин, скласти письмовий висновок, підтвердити його правильність і неупередженість присягою, і це сприймалося судом як безперечний доказ [15, с. 156].

Помітний внесок у розвиток тогочасної криміналістичної теорії і розробку уявлень про застосування криміналістичних методів дослідження зробила збірка «Права, за якими судиться мало-російській народ» (далі «Права») 1743 р. На думку О.Л. Дульського, «Права» передбачали, що до суду необхідно було надавати докази, що збиралися своєрідними «народними» експертами. Такими знавцями були досвідчені люди, які мали певний практичний фах (ковалі, мельники, літні жінки-повитухи). Як і раніше, в умовах домінування обвинувально-змагального судового процесу, позивач зобов'язувався збирати докази. До пред'явлення позову позивач оголошував про злочин, проводив першочергові слідчі дії, такі як опитування і обшук, за участі представників влади. Такі експерти оглядали місце злочину, виявляли речові докази, вживали запобіжних заходів щодо злочинця (наприклад, арешт його майна, взяття під варту, порука тощо) [16, с. 69]. «Права» передбачали експертну оцінку умислу, з яким діяв крадій, а також надання «правних доводів» щодо

оцінки вартості викраденого, і якщо ця вартість перевищувала двадцять рублів, злочинця карали на смерть через повішання [17, с. 430]. Особливо ретельно «Права» регламентували діяльність возних в ролі експертів. Возний, за рішенням суду, повинен був оглянути місце правопорушення, опитати свідків і надати власний висновок щодо обставин справи. Для того, щоб запобігти можливому упередженому висновку, возний зобов'язувався чинити огляд за присутності двох осіб, чесність і неупередженість яких не викликали сумнівів. Розуміючи важливість експертних висновків, «Права» передбачали кримінальну відповідальність возного аж до смертної кари [17, с. 93]. О.В. Бишевець дуже слушно наголошує, що «Права» у відповідному артикулі, що регламентував діяльність адвокатів і повірених, встановив, що до участі у кримінальній справі у якості захисника, слід залучати особу, яка, в силу наявних у неї знань та вмінь, може виправдати невинуватого. Тобто, йдеться про те, що адвокат мав вміти відрізнити дійсний документ від фальшивого, підроблений підпис від справжнього, спростувувати показання недобросовісних свідків [26, с. 108].

Висновки. Таким чином, встановлено, що, починаючи з стародавніх часів, людство, у пошуках справедливості, прагнучі знайти винуватого і покарати його, звертається до методів, які сьогодні складають основи криміналістики. Джерела і пам'ятки права, створені на українських землях у розглядуваний період, містять певну наступність у цілях і способах організації експертних оцінок правопорушень. Доведено, що покарання, що призначалися за тогочасними законами, що діяли на територіях сучасної України, мали на меті не лише обтяження злочинця, а також, через таврування, завдання йому тілесних ушкоджень, оптимізацію його розшуку і затримання у разі вчинення повторних правопорушень. З'ясовано певну динаміку у застосуванні криміналістичних методів – від простого огляду місця пригоди – до залучення фахівців, знавців, використання тогочасних досягнень у галузі документознавства, судової медицини, хімії тощо. Отже, зазначимо, що дійсним наслідком накопичення певних знань і методів дослідження стало створення науки криміналістики у другій половині XIX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Юсупов В. Історія формування доктрини криміналістики в Україні. *Право України*. 2021. № 8. С. 44–64.
2. Осипенко І.П., Ющенко М.С. Криміналістичні знання і передумови їх виникнення. <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/252770/250089>.
3. Когутич І.І. Криміналістика: курс лекцій. К.: Атіка, 2008. 888 с.
4. Батюк О.В. Історичний аспект розвитку криміналістичної тактики. *Часопис київського університету права*. 2009. № 1. С. 244–249.
5. Іваницький Я. Історичний ракурс предмета криміналістики. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2016. Вип. 63. С. 195–204.
6. Марусь В. Криміналістика. Навчальний посібник. К.: Кондор, 2007. 558 с.
7. Степанюк Р.Л. Формування уявлень про криміналістичну науку в Україні: історичний аспект. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми*. Харків: ХНУВС, 2019. С. 209–210.
8. Біблія – Старий Заповіт. Книга суддів 1, 5, 10, 13. <https://www.wordproject.org/bibles/uk/02/1.htm>.
9. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн. Навч. посібник. Київ: Центр навчальної літ, 2008. 730 с.
10. Захарченко П. П. Русько-візантійські договори X–XI ст. у фокусі еволюції та юридичної компаративістики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. Випуск 49. Т. 1. 2018. С. 22–25.
11. Головка О.М., Греченко В.А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX – на початку XX ст. Харків: Константа, 2018. 472 с.
12. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. літ., 2002–2004. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 2002. 464 с.
13. Хрестоматія з історії держави і права України. Т. 1. К.: Ін Юре, 1997. 464 с.
14. Козинець О. Покарання за СУ 1649 р. *Історія держави і права*. 2007. № 12. С. 155–158.

15. Карпенко М.І. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини): наук.-метод. посіб. / за заг. ред. В.К. Матвійчука. Харків: Право, 2016. 316 с.
16. Дульський О.Л. Генеза наукових досліджень проблем збирання доказів сторонами кримінального провадження. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2022. № 59. С. 66–73.
17. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. 574 с.
18. Бишевець О.В. Історичний генезис застосування криміналістичних знань у адвокатській діяльності. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 106–112.